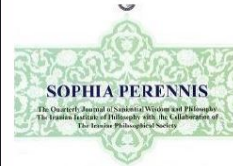

Journal WebSITE

SOPHIA PERENNIS

VOLUME 22, ISSUE 48

E-ISSN: 6140-2676

Research Article

A Reading of Ibn ‘Arabī’s Teachings on the Human, the Moon, and the Mirror in the Falnāmeḥ-ye Tahmāsbi (9th Century AH) (Case Study: The Illustration of the Splitting of the Moon)

Hasanvand, Mohammad Kazem¹ | karami, Mohsen²

1. Associate Professor, Faculty of Arts, Tarbiyat Modarres University (Corresponding Author) (mkh@modares.ac.ir)
2. lecturer in fine art faculty, Bogazici university. (mohsen.karami@pt.bogazici.edu.tr)

ABSTRACT

The painting of the splitting of the moon by the Prophet of Islam (PBUH), which is a folio from the Safavid Falnama of Shah Tahmasp (1550) and is currently preserved in the Dresden Library in Germany, is among the prominent examples of Iranian painting that, due to its distinctive chromatic, visual, and numerical symbols, holds an important position in the aesthetic and interpretive reading of Islamic art. This study, conducted through a qualitative and descriptive-analytical method and based on library data, seeks to examine the aesthetic structures of Ibn Arabi’s teachings and their reflection in this painting. The semantic connection between the Perfect Human and mirrorhood, the affinity of the concept of the mirror with the moon, the reflection of the meaning of Divine guardianship (wilāya) in the full moon, the feminine face of the moon and the Divine Beauty (jamāl) aspect of creation, the concept of the equator line and symmetry in Hurufī teachings, the reflection of the dialectic of Divine Beauty (jamāl) and Divine Majesty (jalāl), transcendence and similitude, the symbolism of the numbers 40, 50, 28, and 14, and symmetry in the human face of the moon as an aesthetic foundation are among the findings of this interpretation.

Keywords: Persian painting, Tahmasbi’s Falnama, the Splitting of the Moon, Ibn Arabi, Hermeneutics, Human, The Moon, mirror.

Received: 2025/12/22 - Received in revised form: 2026/02/02 - Accepted: 2026/02/24 - Published online: 2026/05/13

□ Hasanvand, Mohammad Kazem; karami, Mohsen (2026). A Reading of Ibn ‘Arabī’s Teachings on the Human, the Moon, and the Mirror in the Falnāmeḥ-ye Tahmāsbi (9th Century AH) (Case Study: The Illustration of the Splitting of the Moon), *Journal of Philosophical Sophia Perennis*, 48 (2), 119-146.

Doi: <https://doi.org/10.22034/iw.2026.571163.1882>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Extended Abstract

The painting of the splitting of the moon by the Prophet of Islam (PBUH), which is a folio from the Tahmasbi Falnama (1550) and is currently preserved in the Dresden Library in Germany, contains distinctive chromatic, pictorial, and numerical symbols that render the reading of the hidden meanings of this painting worthy of inquiry. The event of the Splitting of the Moon, beyond being an occurrence and narrative within religious contexts, has been expressed through diverse hermeneutical horizons and, in the view of many mystics, has pointed toward hidden dimensions and latent orientations. Among them, Ibn Arabi and adherents of his perspective, such as Rumi, Abd al-Rahman Jami, and the Hurufis, contemplated it through profound, creative, and symbolic perspectives. In this essay, we are by no means concerned with the scientific validity or invalidity of that event. Rather, our perspective is hermeneutical, and we seek to discover what hidden and secluded semantic layers reveal themselves if this painting is viewed through the horizon of Ibn Arabi and his teachings. Therefore, our perspective shall be transcendental and situated within the realm of hermeneutic interpretation and imagination. This research, conducted through a qualitative and descriptive-analytical method, seeks by means of library data and through a hermeneutical approach to attain the aesthetic infrastructures of Ibn Arabi's teachings and the reflection of his perspective from writings to paintings. In Ibn Arabi's ontological perspective, the intermediate world or the imaginal world possesses an exalted status. Imagination functions as a bridge uniting the dualities of existence and nonexistence, the known and the unknown, the negative and the positive, which are opposed to one another and equally distant from each other. The significance and value of symbol and hermeneutic interpretation in Ibn Arabi's thought become manifest when he regards the entirety of life as a dream, and since truths in dreams reveal themselves symbolically, interpretation and translation become inevitable. Within the sphere of Ibn Arabi's thought, the dialectic of similarity and incomparability, followed by beauty and majesty, constitute some of the most important concepts. In the aforementioned painting, through the power of imagination and the method of symbolism, a subtle perspective of similarity and incomparability may be observed between the veiled visage of the Prophet (PBUH) and the visage of the moon. Thus, the human being who in our real world possesses a face becomes veiled, while the celestial body, the moon, which in our world is faceless, acquires a human visage. It is as though the Prophet beholds his own face in the mirror of the moon, and the moon reflects his countenance. In the painting of the Splitting of the Moon, the concealed and veiled visage of the Prophet signifies majesty and incomparability, whereas the anthropomorphic visage of the moon evokes beauty and similarity. In Ibn Arabi's teachings, the concept of the Perfect Human becomes extensively developed and is intertwined with the symbolism of the mirror, reflection, the heart, and the moon. If the sun is regarded as the loftiest and most perfect symbol of luminosity and Ultimate Reality, then the moon may be considered the finest symbol of the Perfect Human. The moon is the successor of the sun within the darkness of the night, and likewise the Perfect Human, through illumination by the Divine Essence, enlightens the sensible and darkened world within the darkness of nature. Thus, the moon is the existence of the Perfect Human and the vicegerent of the sun of

Divine Ipseity. In Ibn Arabi's language and thought, the reinterpretation of the moon as the Perfect Human and the clarification of their formal and semantic correspondences transcend mere similitude and metaphor, producing a form of consubstantiality between them. This consubstantiality of the moon as the Perfect Human is primarily grounded in the symbolic number 28. The number 14 corresponds to the isolated letters opening certain chapters of the Quran, and the 28 Arabic letters are likewise composed of 14 lunar and 14 solar letters. In the painting under discussion, the bifurcated visage of the full moon is also equivalent to 14 plus 14, wherein the first fourteen days, during which the moon waxes, signify the Divine Name "The Manifest," and the fourteen days during which it wanes signify the Divine Name "The Hidden." The symbol of the mirror within the key terminology of Ibn Arabi's teachings encompasses an extensive domain of meanings and metaphors, such as existence and beings, perpetual creation, reflection, symmetry, light, and radiance. The mirror is neither the source of light nor the source of the image; rather, its sole function is the reflection of the image of the object placed before it. In the painting as well, such a reading becomes possible: the moon, or rather the mirror, reflects the visage of the Prophet. The Prophet contemplates his own face in the moon. Here the moon is a metaphor for the mirror and not merely a celestial body. Abd al-Rahman Jami, in his hermeneutic interpretation of the Splitting of the Moon, employs the mysteries of the science of letters and numerical symbolism. He considers the full moon analogous to the circular letter Mim with the numerical value of 40, which through the mediation of the Prophet becomes split and transformed into two letters Nun. Since the numerical value of Nun is 50, the two Nuns equal 100. Around the visage of the moon in the painting, the number of stars and luminous celestial forms is precisely 40: namely, 20 stars and 20 luminous spheres in the sky. The Hurufis likewise regard the concept of the equatorial line and symmetry as among the most central aesthetic foundations of their intellectual system. In addition to accepting this miracle, the Hurufis interpreted it with regard to the world of the soul. The Prophet Muhammad perceived the equatorial line upon his own countenance, and this mystery constitutes the event of the Splitting of the Moon. Within this perspective, the anthropomorphic manifestation of the moon forms the central problem of the painting, rather than merely the miraculous splitting of the moon. Consequently, the aforementioned painting possesses aesthetic, imaginal, and transhistorical dimensions more than it recounts an event within the history of religion. The moon and its feminine visage display a dimension of similarity, beauty, and the aesthetics of existence. The symbolic relation between the concepts of the moon, reflection, and specularity, wherein the Prophet beholds his veiled visage openly and manifestly, signifies the concept of the Unity of Being within Ibn Arabi's worldview. The concealment of the Prophet's visage, through the Divine Name "The Hidden," is readable as a perspective of incomparability and the dimension of majesty, while the manifestation of the visage within the moon, through the Divine Name "The Manifest," is readable as a perspective of similarity and the dimension of beauty within Ibn Arabi's discourse. Likewise, the meaningful relation between the Perfect Human and the symbol of the full moon manifested through the symbolic numbers 14 and 28, the concept of the mirror and perpetual creation, the concept of the equatorial line and the aesthetic principle of symmetry and perfection, and

the numerical interpretation of the Hurufis through the use of the numerical value of Nun, the crescent of the bifurcated moon equal to 50, in relation to the Perfect Human, are among the most important meanings readable within this painting.

References

- Ibn Arabi, Muhyiddin. (2006). *Fusus al-Hikam*, translated by Samad Movahed and Mohammad-Ali Movahed, Tehran: Karnameh. (In persian)
- Ibn Arabi, Muhyiddin. (2002). (Translation of *Al-Futuhat al-Makkiyya*: Transactions, Chapters 162–188, translated and annotated by Mohammad Khajavi, Tehran: Mowla. (In persian).
- Ibn Arabi, Muhyiddin. (1409 AH). *Al-Futuhat al-Makkiyya* (4 volumes), Beirut: Dar Sader. (In persian)
- Ibn Arabi, Abu Abdullah Muhyi al-Din Muhammad ibn Ali. (1983). *Futuh al-Makkiyya fi Ma'rifat al-Asrar al-Malikiyya wa al-Malakiyya*, edited by Othman Yahya, Cairo: Al-Maktaba al-Arabiyya. (In persian)
- Ibn Arabi, Abu Abdullah Muhyi al-Din Muhammad ibn Ali (1998). *Futuh al-Makkiyya fi Ma'rifat al-Asrar al-Malikiyya wa al-Malakiyya*, Beirut: Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi. (In persian)
- Aslvar, Fatih. (2012). *Hurufism*, translated by Davood Vafaei, Tehran: Mowla. (In persian)
- Ahmadi, Babak. (2017). *Creation and Freedom*, Tehran: Markaz. (In persian)
- Uluç, Tahir. (2021). *Mirror, Letter, and Light in the School of Ibn Arabi*, translated by Davood Vafaei, Tehran: Markaz. (In persian)
- Pourakbar, Arash. (2017). *The Falnama of Shah Tahmasp*, Tehran: Academy of Arts. (In persian)
- Chittick, William. (2016). *The Sufi Path of Knowledge from the Perspective of Ibn Arabi*, translated by Mehdi Najafi Afra, Tehran: Jami. (In persian)
- Shayegan, Daryush. (2003). *Hinduism and Islamic Mysticism*, translated by Jamshid Arjmand, Tehran: Farzan. (In persian)
- Shabestari, Mahmoud. (2007). *The Rose Garden of Mystery*, edited by Samad Movahed, Tehran: Tahouri. (In persian)
- Shirazi, Hafez. (1997). *Divan of Hafez Shirazi*, edited by Qasem Ghani, Tehran: Iranian Calligraphers Association Publications. (In persian)
- Shirazi, Rukn al-Din Mas'ud ibn Abdullah. (2016). *Fusus al-Khusus fi Tarjamat al-Fusus*, introduction and critical edition by Hamed Naji, Tehran: Sokhan. (In persian)
- Corbin, Henry. (2012). *Creative Imagination in the Mysticism of Ibn Arabi*, translated by Enshaallah Rahmati, Tehran: Sophia. (In persian)
- Gronadin, Jean. (2012). *Hermeneutics*, translated by Mohammadreza Abolghasemi, Tehran: Mahi. (In persian)
- Lahiji, Shams al-Din Mohammad. (1958). *Commentary on the Rose Garden of Mystery by Shabestari: Interpretation of the Philosophical Poems of Mahmoud Shabestari*, Tehran. (In persian)
- Mazdapour, Katayoun. (2007). *The Burn of the Red Rose*, Tehran: Asatir. (In persian)
- Namvar Motlagh, Bahman. Kongerani, Monizheh. (2015). *Illustrated Dictionary of Iranian Symbols*, Tehran: Soureh Mehr. (In persian)
- Espahram, Davood. (2012). "The Moon and the Perfect Human in the Thought of Ibn Arabi," *Mystical Studies*, no. 16, pp. 27–52. (In persian)
- Eskandari, Zahra. Rahimian, Saeed. Hosseini Shahrudi, Seyed Morteza. (2017). "An Investigation of the Theory of Maya in the Vedas," *Knowledge of Religions*, vol. 8, no. 2,

- pp. 117–132. (In persian)
- Jafari Dehkordi, Nahid. Izadi Dehkordi, Seyedeh Maryam. (2019). “The Symbol and Archetype of the Qadamgah in Eastern History, with Emphasis on the Qadamgah Painting in the Falnama,” *Fine Arts – Visual Arts*, vol. 24, no. 2, pp. 69–80. (In persian)
- Khazaei, Mohammad. (2009). “Tarjoman al-Ashwaq: Symbolism of the Perfect Human in Ibn Arabi,” *Book of the Month: Literature*, vol. 3, no. 141, pp. 21–25. (In persian)
- Saeed, Akhavani. Mahmoudi, Fataneh. (2019). “An Investigation into the Semantic Layers in the Paintings of the Falnama of the Tahmaspi Manuscript through an Iconological Approach,” *Fine Arts – Visual Arts*, vol. 24, no. 3, pp. 47–60. (In persian)
- Shaqlani-Pour, Zahra. Ghazizadeh, Khashayar. Haseli, Parviz. (2018). “Examining the Influence of Shi'i Texts on the Iconography of Imam Ali (PBUH) in the Paintings of the Falnama of Tahmasp,” *Studies in Islamic Art*, vol. 14, no. 32, pp. 97–131. (In persian)
- Saffari Ahmadabad, Somayeh. Baniardalan, Esmaeil. Sharifzadeh, Mohammadreza. Dadashi, Iraj. (2018). “Examining the Concept of Tashbih and Tanzih from the Perspective of Muhyiddin Ibn Arabi and Comparing It with the Space of Iranian Painting (9th and 10th Centuries AH),” *Studies in Islamic Art*, no. 29, pp. 90–114. (In persian)
- Saffari Ahmadabad, Somayeh. Baniardalan, Esmaeil. Sharifzadeh, Mohammadreza. Dadashi, Iraj (2021)“ .(An Investigation of Illuminative Wisdom in the Yusuf Chapter in Relation to the Concept of Imagination in Ibn Arabi,” *Islamic Mysticism*, vol. 17, no. 67, pp. 45–61. (In persian)
- Mohammadian, Abbas. Fazel, Sohrab. Rasouli Goravi, Fakhri. (2012). “The Perfect Human in Jami and Ibn Arabi,” *Research on Issues of Islamic Education*, vol. 20, no. 17, pp. 71–89. (In persian)
- Hashemi Nejad, Alireza. (2010). “The Influence of Mysticism and Sufism on the Transformations of Iranian Calligraphy from the 7th to the 9th Centuries AH,” *Iranian Studies*, no. 17, pp. 263–276. (In persian)
- Schimmel, A. (1985). *And Muhammad Is His Messenger: The Veneration of the Prophet in Islamic Piety*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Gruber, Ch. (2019). *The Moon: Voyage Through Time*. Canada: Aga Khan Museum.
- Harmansal, Ö. (2019). “Visualizing the Moon in the Ancient Near East,” in *The Moon: A Voyage Through Time*. Christiane Gruber (ed.). Exhibition Catalogue. Toronto: Aga Khan Museum, pp. 8–14.

وب سایت مجله

دوفصلنامه علمی جاویدان خرد

دوره ۲۲ - شماره دوم - پیاپی ۴۸

شاپای الکترونیکی: ۶۱۴۰-۲۶۷۶

خوانش آموزه‌های ابن عربی پیرامون انسان، ماه و آینه در فالنامه تهماسبی (۹ هـ. ق) (مطالعه موردی: نگاره شق القمر)

محمد کاظم حسنوندا^۱ | محسن کریمی^۲

علمی - پژوهشی

۱. دانشیار دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول) (mkh@modares.ac.ir)

۲. دانشجوی دکتری هنرهای اسلامی دانشگاه تربیت مدرس و مدرس گروه هنرهای زیبا، دانشگاه بوغازیچی، ترکیه.

(mohsen.karami@pt.bogazici.edu.tr)

بعد از این روی من و آینه وصف جمال
که در آنجا خیر از جلوه ذاتم دادند
حافظ

چکیده

نگاره شکافته شدن ماه بوسیله پیامبر اسلام ﷺ که برگی از فالنامه تهماسبی (۱۵۵۰) است و هم اکنون در کتابخانه درسیدن آلمان نگهداری می‌شود، در بردارنده نمادهای رنگی، تصویری و عددی ویژه ای است که خوانش معانی پنهان این نگاره را شایان می‌سازد. این پژوهش که با روش کیفی و توصیفی - تحلیلی انجام پذیرفته است، به میانجی داده های کتابخانه ای و با نگاهی تاویلی در پی دستیابی به سازمایه های زیباشناختی آموزه های ابن عربی و بازتاب نگرش وی از نگاهشته ها به نگاره ها است. پیوستگی معنایی انسان کامل و آیینگی، خویشی مفهوم آینه با ماه، بازتاب معنی ولی در ماه کامل، چهره مادینه ماه و رویه جمالی آفرینش، مفهوم خط استوا و قرینگی در آموزه های حروفیه، بازتاب دیالکتیک جمال و جلال، تنزیه و تشبیه، نمادگرایی عدد ۴۰، ۵۰، ۲۸ و ۱۴، تقارن در چهره انسانی ماه بسان یک بنیان و اصل زیباشناختی و... از جمله یافته های خوانش این نگاره هستند.

کلیدواژه‌ها: نگارگری، فالنامه شاه تهماسبی، شق القمر، ابن عربی، تاویل، انسان، ماه، آینه.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱ - تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۱۱/۰۳ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵ - تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۲/۲۳

□ حسنوندا، محمدکاظم؛ کریمی، محسن؛ (۱۴۰۴) خوانش آموزه‌های ابن عربی پیرامون انسان، ماه و آینه در فالنامه تهماسبی (۹ ق) (مطالعه موردی: نگاره شق القمر)، **جاویدان خرد**، ۴۸ (۲)، ۱۱۹ - ۱۴۶.

Doi: <https://doi.org/10.22034/iw.2026.571163.1882>

This is an open access article under the terms of the Creative Commons ttribution 4.0
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

درآمد

رویداد شکافته شدن ماه (شق القمر) گذشته از رخداد و روایتی در بستر زمینه های دینی، در گستره و چشم اندازهای گوناگون تاویلی بیان گشته و در نگر بسیاری از اهل عرفان، رویه ها و سویگان پنهانی را نشانه رفته است. در این میان، محی الدین ابن عربی و گروندگانِ نگرش وی، مانند مولانا، جامی، حروفیه و... از چشم اندازهای ژرف، آفرینشگر و نمادپردازانه ای به آن نگریسته اند. تا جایی که در گستره ی هنرهای دیداری، مانند نگارگری نیز این رویداد با نیروی تخیل و انگارش همراه گشته و افزون بر بود آغازین رویداد (شکافته شدن ماه)، نمودی گوناگون و بس زیباشناختی یافت است.

فالنامه شاه تهماسبی در روزگار صفوی (۹۸۴ ه.ق) که در بردارنده ی نگاره هایی با مایه های گوناگون اسطوره ای و دینی است، بسان یک میانجی برای پیشگویی و تقال با تصویر بکار می رفته است که یکی از نگاره های آن، رویداد شکافته شدن ماه بدست پیامبر اسلام ﷺ است. این فالنامه که از دست نخورده ترین فالنامه های دردست است، دارای ۵۱ برگ است که اندازه این برگه ها از ۴۸/۳۶/۵ سانت تا ۶۶/۵. ۴۸ سانت دیده می شود و در کتابخانه دِرسِلین^۱ آلمان نگهداری می شود. (پوراکیبر، ۲۴، ص. ۱۳۹۶) برگه های این فالنامه از دو برگ روبروی هم سامان یافته که سوی راست، نگاره ها و سوی چپ، تعبیر آن به گونه متن نوشتاری است. از آنجا که کارکرد فالنامه، یک میانجی برای پیشگویی است، از اینرو نگاره ها را نیز می توان بسان متن تصویری در نگر آورد که نیازمند به تاویل یا هرمنوتیک^۲ هستند که همین امر برخوردی هرمنوتیکی با نگاره را شایان می سازد. چرا که هنر، خود یک میانجی است. تصویر، خود یک میانجی است و نیازمند پرده برداشتن از لایه های گوناگون معنایی است. هرمنوتیک یا تاویل، فارغ از گونه های سنتی یا مدرن آن، باورمندی به فراتر از معنای بیرونی و آشکار رفتن، سفر در لایه های معنایی پنهان در متن است. (احمدی، ۴، ص. ۱۳۹۶) و (گرونن، ۱۳۹۱، ص. ۱۴)

نخستین مفهومی که در برخورد با این عنوان در آگاهی بیدار می شود، مفهوم زمان و دگردیسی آن در زمینه و گستره های نوشتاری و نگاره ای است. ما با رویدادی روبرویم که در زمانی تاریخی یا مینوی (انفسی) روی داده است. باید یادآور شویم که مسلمانان جهان بسیار کوشیده اند تا شکافته شدن ماه به دست پیامبر اسلام ﷺ را با دانش ستاره شناسی و سرانجام با روش های دانش پسند، خردپذیر نشان دهند. در این نوشتار هرگز برآن نیستیم که دلواپس درستی یا نادرستی دانش نگر آن رویداد باشیم. بلکه

1. Dresden Library

2. Hermeneutics

نگاهمان تاویلی خواهد بود و خواهیم تا دریابیم که اگر از چشم انداز ابن عربی و آموزه های او به این نگاره بنگریم، چه لایه های معنایی پنهان و در کنج نشسته، خود را آشکار می کند؟ از اینرو نگرش ما فراز رونده^۱ و در گستره تاویل و خیال خواهد بود. دگردیسی زمان نوشتاری به زمان نگاره ای را شاید بتوان در چهار گردش بیان داشت: زمینه نخست رویدادی است که همراهان پیامبر اسلام ﷺ آن را دیده اند و روایتی تاریخی یا مینوی (انفسی) شمرده می شود. زمینه دوم، آشکارگی نوشتار دینی و قرآنی در سیمای سوره قمر است که از پیشگویی سخن می گوید. زمینه سوم، بازتاب نوشتار بسان متن تصویری در انگاره^۲ هنرمند یا هنرمندان روزگار صفوی که آفرینشگر این نگاره اند می تواند باشد. زمان و زمینه چهارم، همانا ماییم که خواهان معنا کاوی و رمزگشایی از این متن نگاره ای (تصویری) هستیم. مایی که در روزگار کنونی و بافق های معنایی کنونی می خواهیم به درون متن نگاره رخنه کنیم. در این فرآیند، از یک پیام پیشگویانه، قدرت نمایانه و معجزگرایانه به نگرشی زیباشناختی و جمال شناختی رهنمون گشته ایم. به گونه ای که نگرش زیباشناختی در این نگاره، سایه گسترده خود را بر سویه قدرت نمایانه (رویه جلالی هستی) انداخته است و همین ارزش هرمنوتیک و تاویل را روشن می سازد. در این دگردیسی زمانی، گویا از رویدادی تاریخی که در سرزمین و جغرافیایی ویژه رخ داده است و بازتاب اش را در متن مقدس قرآن می بینیم، فراتر رفته و بافق های معنایی ایرانی و سویگان انگارشی (خیالی) هنرمند یا گروه هنرمندان روزگار صفوی همراه گشته و آمیزشی از افق ها روی داده است.

ابن عربی بسان عارفی که در نگاهش، جهان انگاره ها (خیال)، رده ی دل (مقام قلب) و تاویل هستی، پراج و شایان است؛ جریان پرشوری را در تاویل نمادهای عددی، حروفی، شکل و... سبب شده است که از جمله نمادها و رموز عددی (مانند ۱۴ و ۲۸)، انسان کامل، ماه، آئینه را در بر می گیرد. همچنین دوگان^۳ های ظاهرو باطن، جمال و جلال، تشبیه و تنزیه در آموزه های او بسیار گسترش یافته که بدان خواهیم پرداخت.

پیشینه پژوهش

در نوشتار وابسته به کتاب ها: آرش پوراکبر، نسخه کامل «فالنامه شاه تهماسبی» را تصحیح نموده و بر آن تعلیقه نوشته است. در زمینه ی آموزه ها و نگرش ابن عربی، کتاب «آئینه، حرف، نور در مکتب

1. Transcendental
2. Imagination
3. Dialectic

ابن عربی» از ظاهر اولوچ دربردارنده داده های فراگیری است. فاتح اسلو ار در «حروفیه» به بازگویی باورهای حروفیان بر پایه منابع دست اول پرداخته است. همچنین هانری کربن در کتاب «تخیل خلاق در عرفان ابن عربی» نگاهی به آموزه های ابن عربی داشته است. در زمینه مقالات نیز می توان به: «واکاوی لایه های معنایی در نگاره های فالنامه نسخه طهماسبی با رویکرد آیکونولوژی» از سعید اخوانی و فتانه محمودی و «نماد و نمون قدمگاه در تاریخ شرق، با تأکید بر نگاره قدمگاه فالنامه تهماسبی» از ناهید جعفری دهکردی و سیده مریم ایزدی دهکردی اشاره کرد که به بررسی، واکاوی معانی و شمایل شناسی نگاره ها در فالنامه تهماسبی پرداخته اند. درگستره ی چشم انداز شیعی این فالنامه نیز کاری با عنوان «بررسی تاثیر متون شیعی بر شمایل نگاری از امام علی علیه السلام در نگاره های فالنامه تهماسبی» از زهرا شاقلائی پور، خشایار قاضی زاده و پرویز حاصلی دیده می شود. داوود اسپرهم نیز در نگاهی به نقش اعداد و رموز حروف نگاهی به اندیشه ابن عربی در: «انسان کامل در اندیشه ابن عربی» داشته است که بخشی از پیشینه پژوهش هستند.

پرسش های پژوهش

- چگونه می توان با چشم انداز نگاه ابن عربی پیرامون انسان، ماه و آینه نگاره شکافته شدن ماه را در فالنامه تهماسبی تاویل نمود؟
- چگونه می توان با تاویل این نگاره از نگاه ابن عربی، به مفاهیم و ترازمندی های زیباشناختی دست یافت؟

جایگاه خیال و تاویل در نگاه ابن عربی

برای راه یافتن به جستار کنونی، درآغاز باید زمینه های هرمنوتیکی نگارشی و دیداری نگاره (تصویر) را دریافت. بدین گونه که زمینه نوشتاری رخداد شکافته شدن ماه، به سویگان دیداری و انگارشی^۱ دگرسان می گردد. و افزون براین، برخی مایه های ایرانی و وابسته به نگاه شیعی روزگار صفوی نیز بدان پیوند می یابد. اگر بخواهیم کمی واقع بین هم باشیم باید پسند، درون یابی و شهود فردی هنرمند یا هنرمندان این فالنامه را نیز در شیوه نمایش این نگاره کارگر بدانیم. بنابراین، گویا ما ناگزیر از پذیرش آمیزش افق ها خواهیم بود. افق های معنا داری که لایه لایه و در درازای زمان انباشته گشته اند و پرده هایی که پی درپی باید کنارزده شوند تا راستی از مستوری برون آید. اما اگر بخواهیم با چشم انداز و نگرش ابن عربی بدین نگاره بنگریم؛ گرچه همه ی دلواپسی ما پایبندی و در نگر آوردن خاستگاه ها و شیوه ی برخورد وی خواهد

بود، اما دورنگه داشتن نگاه فردی و ادراک دورنی ما نیز ادعایی گزاف خواهد بود.

در نگاه هستی‌شناختی^۱ ابن عربی، جهان میانین یا جهان انگاره‌ها (خیال) از جایگاهی والا برخوردار است که از همین نگر می‌توان به جایگاه ارجمند قلب، نمادهای آئینه، بازتاب، ماه و انسان کامل نزد وی پی برد. جهان خیال نزد او، میانه‌ای است که بودن و نبودن را از هم جدا کرده و بهمان سان، نه موجود است و نه معدوم... و باور دارد که خیال، بسان پلی است که دوگانه‌های وجود و عدم، معلوم و مجهول، منفی و مثبت را که ضد هم اند و بهمان نسبت از یکدیگر دور می‌باشند را پیوند می‌دهد. (حکمت، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۵-۱۵۹) هنگامی مفهوم و ارزش نماد و تاویل نزد ابن عربی آشکار می‌شود که او سراسر زندگی را خواب می‌داند و از آنجا که راستی‌ها در خواب، بسان نماد خود را نمایان می‌سازند ناگزیر به تاویل و ترجمان خواهیم بود. (ابن عربی، ۴۵۳، ص. ۱۳۸۳) و (شیرازی، ۷۳۴، ص. ۱۳۹۵) هانری کربن^۲، خیال بودن عالم و نیاز به تاویل را در مفهوم خلق جدید یا خلق مدام^۳ می‌جوید و باور دارد که از آنجا که خیال موجود است تاویل هم موجود است. از آنجا که تاویل موجود است، رمز پردازی هم موجود است و از آنجا که رمز پردازی موجود است، موجودات دو ساحت دارند. (کربن، ۱۳۹۰، ص. ۳۱ و ۳۱۲) اینجا مفهوم خلق مدام و مایا^۴ در آیین هندو، پهلو به پهلو می‌توانند گام بردارند. چرا که مایا نیز مفهومی است که در آن «هستی» برای اینکه بتواند از یگانگی به بسیارگانی بگراید، «هستی» میانه‌ای می‌باید که به یاری آن این دگرگونی رخ دهد. زیرا مایا، پرده و پوششی است که بین آفریننده و آفریده‌ها سایه می‌افکند و باانگیزه‌ی بسیاری راستی‌های درون و برون، ناراستی را با راستی همراه می‌کند. از اینرو برهمن^۵ از سویه بی‌مانندی (تنزیه) به درآمده و به همه‌ی ویژگی‌ها، همانند (تشبیه) می‌گردد. زیرا جهان، انگارش و خیال برهمن است. آموزه مایا بعنوان نظریه‌ی ای درباب کیفیت خلق، در الهیات هندو مطرح است. براساس این نظریه، جهان تجلی و خیال برهمن است. (اسکندری و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۰-۱۲۲) براین اساس، در نگاه ابن عربی مفهوم خیال با مفهوم راستین هنر گره می‌خورد. چراکه هنر، خیال و مایا هر سه جایگهی میانین در افق هستی‌شناسی او دارند. هنر راستین از این چشم انداز، نمادگون است و نیاز به تاویل دارد.

1. Ontological
2. Henri Corbin
3. Permanent Creation
4. Maya
5. Brahman

تجزیه و تحلیل مفاهیم دیالکتیکی در اندیشه ابن عربی

۱. تشبیه و تنزیه

رویاری ما با این نگاره (شق القمر) و نیز با نگاه ابن عربی، از مفاهیم دیالکتیکی کلیدواژگان خود وی آغاز خواهد شد که در زمینه هایی مانند: هستی - نیستی، تشبیه - تنزیه، فنا - بقا، ظاهر - باطن، جمال - جلال و... خود را نمایان می سازد. اما نخستین مفهومی که می توان در گستره ی اندیشه ابن عربی در پیوند با هنر پیش کشید، دیالکتیک همانندی (تشبیه) و بی ماندی (تنزیه) و پس از آن جمال و جلال است. چرا که آن چیزی که او «صورتگری» می نامد، با مفهوم تشبیه پیوستگی دارد. (حکمت، ۳۹، ص. ۱۳۸۳) در نگاه وی، یکی از ویژگی های ارجمند اسلام این است که نگاه تشبیهی و تنزیهی در آن به میانه دیده می شوند. در این زمینه ویلیام چیتیک^۱ باور دارد «در دیدگاه ابن عربی، خداوند خود را مقید به تحولات می سازد تا بندگان را به این معرفت که حقیقت او نامتناهی است، رهنمون سازد. چیزی که نامتناهی است، تقید نمی پذیرد و تحولات را از صورتی به صورتی دیگر پذیراست... لذا تحول از صورتی به صورت دیگر، برای بنده موجب معرفتی می شود که قبلا فاقد آن بوده است. پس بزرگترین ریاضت بنده صاحب این معرفت آن است که حق را در هیچ صورتی نفی و انکار نکند و به عبارت دیگر قائل به تشبیه در عین تنزیه و تنزیه در عین تشبیه شود». (چیتیک، ۳۲۷، ص. ۱۳۹۵) در نگاه ابن عربی تشبیه و تنزیه دو روی یک سکه هستند و یکی بدون آن یکی کامل نمی شود و این مفهوم به شیواترین سخن در قرآن بیان گردیده است. اساس عقیده ابن عربی در خصوص تشبیه و تنزیه این است که در عرصه ی هستی بیش از یک حقیقت واحد وجود ندارد و اگر حق را در مقام تنزیه و مرتبه ذات لحاظ کنیم، به اسم باطن، در حالت فرقان که مرتبه مطلق خداوند است توجه کرده ایم. و از وجه دیگر حق را در مرتبه تشبیه و مرتبه جلوه گری اسماء و صفات او در صور موجودات بنگریم به اسم ظاهر نظر افکننده ایم. (بنی اردلان و دیگران، ۱۰۶، ص. ۱۳۹۷) ابن عربی مساله تشبیه و تنزیه را با مثال نور و تابش آن به شیشه ای رنگی توجیه می کند. نور در مرحله بعد، رنگ شیشه را کسب می کند و بازتاب می یابد. این امر به شیشه ای بارنگهای گوناگون می ماند. نور به آن می تابد و به دلیل وجود رنگ های گوناگون در اعیان موجود در شیشه، پرتوهای نورانی با رنگهای گوناگون در سطح آن گسترش می یابد. ما می دانیم که نور با هیچ یک از رنگ های فوق رنگ آمیزی نشده است. باین حال آدمی حس می کند که نور را با رنگ های گوناگون مشاهده می کند... نوریادشده در ذات خود متعالی از پذیرش رنگ ها است. (اولوچ، ۲۸۰، ص. ۱۳۹۹) در

1. William C. Chittick

نگاره یادشده (تصویر ۲) با نیروی خیال و روش نمادپردازی، نگاه تشبیهی و تنزیهی ریزبینانه ای میان سیمای پوشیده پیامبر ﷺ و سیمای ماه به چشم می‌خورد و آن پوشیده شدن چهره ی آشکار یک انسان و پدیدار شدن چهره ای انسانی در سیمای ماه است. این نسبت وارونه ی جهان پدیداری و جهان هنر است که در آن خیال فرمانروایی می‌کند. بدین گونه که انسانی که در جهان واقعی ما دارای چهره است، دارای پوشش شده و جرم آسمانی (ماه) که در جهان ما بی چهره است، چهره ای انسانی بخود می‌گیرد. توگویی، پیامبر چهره خود را در آئینه ماه می‌بیند و ماه بازتاب دهنده چهره اوست. اما چرا ماه سیمایی زنانه دارد؟ و این گفتگوی میان دو سیما در بخش های پسین نوشتار واکاوی خواهد شد.

۲. جلال و جمال

با نگاهی هستی شناسانه به مفهوم کلمه، می‌توان دری به سوی گفتگو با خیال و بدن مند شدن کلمه به میانجی تجلی و پدیداری گشود. دری که بر پاشنه هستی - نیستی، نور - تاریکی، مستوری - پیدایی می‌چرخد. این دوگان ها در عرفان اسلامی، خود را با نمود جلال و جمال نشان می‌دهد. و پیش از آن باید آن ها را در زیر پوشش مفهوم «کلمه» در اسلام جست. چرا که در جهان بینی ابن عربی، نور تمثیلی از مفهوم هستی (وجود)، کلمه و همتا با آن دانسته می‌شود. به عبارتی جایگاه تجلی در عرفان ابن عربی به واسطه تمثیل نور معین می‌شود. (بنی اردلان و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۴۹) ابن عربی در بسیاری از موارد نور را با وجود و ظلمت را با عدم یکسان می‌داند. (اولوج، ۱۴۰۰، ص. ۲۶۹) شاید واکاوی معنای جلال و جمال با پیگیری این گفته پرآوازه آغاز شود: «پاک است خدایی که پیداست در پنهانی خود و پنهان است در پیدایی خود». (لاهیجی، ۱۳۳۷، ص. ۵۵۷) چگونه هستی در یک دم، هم می‌تواند پنهان و هم پیدا باشد؟ این ویژگی در عرفان با دو اصطلاح شب روشن و روز تاریک یاد شده است. دارا شکوه به سه گونه نور شناخته شده باور دارد: اگر به صفت جلال ظاهر شود یا به رنگ آفتاب است یا به رنگ یاقوت یا به رنگ آتش. اگر به صفت جمال ظاهر شود، یا به رنگ ماه است یا نقره و یا به رنگ مروارید و آب. اگر به صفت نورذات ظاهر شود، منزه است از صفات. آنرا جز اولیا خدا در نمی‌یابند. (شایگان، ۱۳۹۰، ص. ۲۵۰) هستی مطلق، خود را با زیاد آشکار ساختن، پنهان می‌سازد و خود را در تاریکی های جلال می‌پوشاند. هرآنچه صفت جمال انگاشته شود، اگر بسیار تشدید شود، صفت جلال خواهد شد. این همان است که آشکارگر روز تاریک است. در برابر شب روشن جلال که جمال را در خود پوشیده دارد، روز تاریک جمال قرار می‌گیرد که جلال را در خود پوشانده است. (همان، ص. ۱۴۷ و ۱۵۸)

ابن عربی از نوعی تجلی با نام تجلی جلال و جمال نام می‌برد و بیان می‌کند که تجلی جلال و جمال

الهی به قلب بنده اثر هیبت می‌بخشد. لازمه تجلی جمالی لطف و رحمت و قرب به حق است. در مقابل، تجلی جلالی وجود دارد که موجب قهر و غضب و دوری است. اما این دو تجلی در التزام با یکدیگر، وبه اصطلاح لازم و ملزومند؛ یعنی جلال لازمه جمال بوده، جمال در جلال قرار گرفته است. تجلی جلال در دنیا و برزخ و قیامت است و تجلی جلال در بهشت وجود ندارد. ابن عربی در باب دویست و چهلم فتوحات مکّیه اشاره می‌کند که تجلی جمال در قلب حالت انس ایجاد می‌کند. (ابن عربی، ۱۳۸۴، ص. ۵۷۳-۵۷۵)

در نگاره شق القمر نیز سیمای پوشیده و مستور پیامبر ﷺ نمودگر جلال و تنزیه و سیمای چهره مند ماه نیز رویه جمال و تشبیه را یادآور است. آشکارگی دورویه از صفات خداوند که بی‌همدیگر نیستند و براستی هردو از یک سرچشمه جاری گشته‌اند و تنها بازتاب آینه وار ماه است که تصویر را به دوگونه پوشیده و پدیدار نشان می‌دهد. و این از ویژگی‌های خیال است. چرا که با بی‌میلی به صورتگری در اسلام، پیامبر ﷺ ما را به سوی تصور و خیال فراخوانده است. خیال همان میانجی هستی شناختی است. (حکمت، ۳۹، ص. ۱۳۸۳)

۳. ماه و انسان کامل نزد ابن عربی

ماه در میان ایرانیان نمادی زنانه است و خورشید نیرویی نرینه انگاشته می‌شود. چنانچه برعکس، ماه در میان اعراب و سرزمین‌های میان رودان نیرویی نرینه و خورشید مادینه انگاشته می‌شود. در نگاره یاد شده با رخدادی روبرویم که با فرهنگ مسلمانان و نگرشی عربی پیوند دارد ولی نگارگر یا کارگاه نگارگری فالنامه تهماسبی، رویه ای ایرانی برای چهره ماه برگزیده است. ماه در جهان اسطوره‌های ایرانی وابسته به گیاه هوم، عنصر آب، آناهیتا، باروری و تندرستی است. رنگ سبز بدان وابسته است و با فرشته خرداد و گل نرگس مناسبت دارد. (مزدپور، ۱۳۸۶، ص. ۳۳) نزد پیشینیان، ماه مظهر باران، رستنی‌ها و جانوران و منبع باروری بوده است. در دین زردشت، ماه نام ایزدی است که یشت هفتم (ماه یشت) به آن اختصاص یافته است و در آن از روشنی ماه به تجلی نیروهای فره تعبیر شده است که امشاسپندان آن نور مقدس را بر زمین گسترانده‌اند. از آنجا که ماه نور خود را از خورشید دریافت می‌کند و نور و روشنی مظهر اورمزد است، بخشی از نیروی تطهیر خورشید در شب به ماه واگذار می‌شود... ماه نمادزیبایی و روشنایی است. رواج نام‌هایی مانند ماهرو، ماهرخ، مهوش و دیگر... که در آنها چهره به ماه همانند شده است، تأکیدی براین مسئله به شمار می‌آید. در شعر و ادب ایران نیز ماه به نمادی از معشوق زیبا رو و چهره‌ی او تبدیل شده و ماه تمام به صورت درخشان یار همانند گشته است. (نامورمطلق، کنگرانی،

در نگاره شق القمر، ماه رویه ای مادینه و ایرانی به خود می‌گیرد و سویه ای جمالی را از چهره پیامبر ﷺ باز می‌تاباند که چه بسا می‌توان گفت از رخدادی رسمی که در نوشته های مقدس به گونه قدرت نمایی و معجزه بیان شده، دور گشته است. در آموزه های ابن عربی، مفهوم انسان کامل، بسیار گسترده می‌شود و با تمثیل آئینه، بازتاب، قلب و ماه گره خورده است. اگر خورشید را والاترین و کاملترین نماد روشنائی (حق) بدانیم، آنگاه می‌توان ماه را بهترین نماد انسان کامل دانست. او خود بیان می‌دارد: «فظهر الشمس فی مراه القمر، ظهور الحق فی الحق فی خلق ان النور اسم من اسماء الله فظهر باسمه النور». (فتوحات، ج. ۱، ص. ۶۴۲) و (خزایی، ۲۴، ص. ۱۳۸۸) ماه جانشین خورشید در ظلمت شب است و انسان کامل نیز در ظلمت طبیعت با استضائه از نور ذات الهی، جهان محسوس و ظلمانی را روشن می‌سازد. پس ماه وجود انسان کامل و خلیفه خورشید ذات احدیت است و آدمی به نور او روشن بوده و ظلمت جهان مادی را در شب تاریک هستی روشن می‌سازد. (اسپرهم، ۱۳۹۱، ص. ۲۸-۳۰) این پیوند نور و حقیقت محمدیه در تمثیل ماه آشکار می‌گردد. چنانچه در آموزه های ابن عربی با عدد ۲۸ و نمادها و رمز هایی نیز همراه می‌گردد. او خود می‌گوید: «بدان که منظور از ماه، (شهر) در اینجا به اعتبار حقیقی خود، عبدکامل است. مراد حق تعالی از ماه و حرکت آن، ماهی که خداوند آن را نور قرار داده است و یکی از اسم های خود را بدان بخشیده است، لابد همان عبد کامل است نه جرم ماه. پس ماه از حیث جرم، خود مظهري از مظاهر حق در اسم النور است». (ابن عربی، ج. ۱، ص. ۶۱۳) در ذهن و زبان ابن عربی، بازخوانی ماه به انسان کامل و روشن ساختن اشتراکات صوری و معنوی آن از حد تشبیه و استعاره فراتر رفته و گونه ای هم ذات پنداری بین آن دو را رقم زده است. این هم ذات پنداری ماه بعنوان انسان کامل، ابتدا مرهون عدد رمزی ۲۸ است. ابن عربی منازل ۲۸ گانه ماه را به منازل سیرانسانی بازخوانی کرده است: ۱- اینکه حیات و نشئه انسانی از ۴ آمیزه است. ۲- از سوی دیگر، انسان از ۷ ویژگی عمده (حیات، علم، اراده، قدرت، کلام، سمع، بصر) تطابق عام انسانی باعالم الهی از همین نسبت آشکار است ترکیب یافته است. (در بعضی متون از ۴ و ۷ یاد شده است) ماه ۲۸ منزل دارد و آن رقم ۲۸ از ضرب ۴ و ۷ تشکیل شده است. (اسپرهم، ۱۳۹۱، ص. ۲۸-۳۰) عدد ۱۴ تعداد حروف فواتح السور است. ۲۸ حرف عربی نیز از ۱۴ حرف قمری و ۱۴ حرف شمسی تشکیل شده است. رقم ۲۸ در شئون ظاهری و باطنی انسان در این موارد دیده می‌شود: تعداد مهره های ستون فقرات آدمی ۲۵۸ عدد است که ۱۴ عدد آن در بخش عمودی فوقانی و ۱۴ عدد آن در بخش عمودی تحتانی است. همچنین استخوانهای پهلوی بسیاری از آنان ۱۴ است و تعداد مفاصل انگشتان و دست ها، در هر دستی ۱۴ تا

است. دندانها نیز در فک بالا و پایین هرکدام از ۱۴ دندان ترکیب یافته است. (همان، ص. ۴۲)

در نگاره یاد شده، چهره ی دو نیم گشته ی ماه کامل نیز برابر با ۱۴+۱۴ است که چهارده روز نخست که ماه پُر می شود، نمودگر اسم الظاهر و چهارده روزی که کاسته می گردد نمودگر اسم الباطن است. ماه که در شب و به میانجی خورشید، نوربخش است بازتاب گر انسان کامل (پیامبر ﷺ) شده است و شب جهان را نورانی می کند. ابن عربی می خواهد بگوید که انسان سمت تاریکی حرکت می کند. یعنی تاریخ انسانی و بشری را تاریخی می داند که از نورو روشنایی آغاز شده و به سوی تاریکی حرکت می کند. ابتدای تاریخ انسان روز بوده است و انتهای تاریخ انسان شب است و پیامبر بعنوان خاتم پیامبران در آغاز شب تاریخ ظهور کرده است. در نتیجه اگر قرار است انسان به خلاقیت هنری، که اوج فعالیت انسانی است دست بزند باید کاری را انجام دهد که متناسب این وضعیت وجودی انسان در تاریخ است. (حکمت، ۳۸، ص. ۱۳۸۳) روزگار هنرهای تجسمی با ورود پیامبر اسلام پایان یافته زیرا آرام آرام وارد شب تاریخ می شویم. رفته رفته انسان کامل بسان خورشید این عالم، از میان ما غایب و پنهان می شود و تبدیل به ولایت می شود. (همان، ص. ۳۹)

از سویی چهره زنانه ماه در برابر سیمای پیامبر به گونه ای تنزیهی و استعاری، نمودگر ولایت نیز می تواند باشد. ولایت ماه در کنار نبوت خورشید. شبستری با زبان شعر، چنین باروی را بیان می دارد:

نبی چون آفتاب آمد، ولی ماه	مقابل گردد اندر «لی مع الله»
نبوت در کمال خویش صافی است	ولایت اندر او پیدا نه مخفی است
ولایت در ولی پوشیده باید	ولی اندر نبی پیدا نماید

(شبستری، ۱۳۶۸، ص. ۸۰)

از چشم اندازی دگر می توان چنین خوانش نمود که پیامبر در سیمای زنانه ماه، سویه جمالی خداوند را می نگرد. سویه ای که ماه به چهره او باز می تاباند. گویا، این نگاره بیش از آنکه راوی رخدادی معجزگرانه و قدرت نمایانه باشد، بعدی زیباشناختی از آشکارگی هستی را نشانه رفته است. با دیدن چهره کاملاً متقارن ماه و سیمای زنانه اش، چنین ادعایی خرد پذیر می نماید. (تصویر ۳)

۴. نماد آئینه

نماد یا تمثیل آئینه در کلیدواژگان آموزه های ابن عربی از پیچیدگی ها و همزمان از ریزبینی هایی شگرف حکایت می کند. تمثیلی که پهنه ی گسترده ای از معنا و استعاره را همانند: وجود و موجودات، خلق مدام، مفهوم بازتاب، قرینگی، نور و تابش و... را دربر می گیرد. ابن عربی در مباحث مربوط به جهان و خدا و انسان، عموماً از نماد آئینه استفاده می کند و به طور خاص نیز برای اشاره به پیچیدگی و

شگفتی روابط مذکور از نمونه آئینه بهره می‌برد. -خدا خلق می‌کند چون خلق کردن از ملزومات خدا بودن است. ممکن نیز به دلیل ذات و طبیعت ممکن بودن، خلق شدن را می‌پذیرد. این معنا در نماد آئینه وضوح بیشتری می‌یابد. به این ترتیب که فرد در مقابل آئینه، قادر به ممانعت از تصویری نیست که در آئینه دیده می‌شود و آئینه نیز قادر به نشان ندادن تصویر فرد مذکور نیست. این عربی اصولاً نماد آئینه و شیشه شفاف را چکیده معرفت شناسی عرفانی قرار داده است زیرا آئینه و شیشه در این موضوع نقش کاملاً انفعالی دارند. آئینه نه منبع نور است و نه منبع تصویر، تنها کاری که می‌کند بازتاب تصویری است که در برابرش قرار دارد. (اولوج، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۲ و ۱۲۱ و ۱۷۷) نماد آئینه را می‌توان با سه گونه پیوند معنایی بیان داشت: ۱- تا آئینه نباشد تصویری در کار نخواهد بود. ۲- آئینه و تصویر و صاحب تصویر یکسان نیستند. شخص و تصویر او البته کاملاً هم متفاوت از یکدیگر نیستند. ارتباط بین آن دو، ارتباط نه این/نه آن و هم این و هم آن است. ۳- آئینه بدون هیچ تصویری نیز به آئینه بودن خود ادامه می‌دهد و موجودیت اش وابسته به تصویر نیست. لیک وصف آئینه بودن آئینه در صورتی به کمال می‌رسد که کارکرد آئینه بودن را بجا می‌آورد. به سخن دیگر، آئینه با تصاویری که در سطحش نمایان می‌شود کمال می‌یابد. (همان، ص. ۱۲۴-۱۲۵)

این امر شبیه ظهور (حدوث) صورت جسمی در آئینه است. وقتی کسی به آئینه نگاه می‌کند، گویی با نگاه خود، صورتی را در آئینه ایجاد می‌کند (ابداع). مساله این است که به محض نگاه کردن به آئینه، تصویر ایجاد می‌شود. گویی ما نیز در حال استفاده از کلمه گُن هستیم. لذا خود به آئینه که می‌نگرد، بی‌درنگ تصویر خویش را در آن ادراک می‌کند. (ابن عربی، ۱۹۹۸، ج. ۴، ص. ۳۱۷) آئینه برای نشان دادن آئینه‌گی خود نیازمند تصاویری است تا بازتابشان دهد. ابن عربی می‌گوید: تصویر در آئینه نیز تویی، گاه بصورت فرشته، گاه فلک، گاه انسان، و گاه اسب است. (اولوج، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۹) در نگاره نیز چنین خوانشی امکان‌پذیر است که ماه یا همان آئینه در حال بازتابانیدن چهره پیامبر ﷺ است. پیامبر، چهره خود را در ماه نظاره می‌کند. و همانند شخصی که در برابر آئینه می‌ایستد، بی‌درنگ خود را در آن می‌نگرد. ماه اینجا استعاره‌ای از آئینه است و تنها جرمی آسمانی نیست. قرص و تکامل ماه، اشاره به انسان کامل دارد که در آئینه خود را می‌نگرد. آئینه‌ای که نمی‌توان ادعا کرد که تصویر بازتابیده از آن، خود شخص است و با نگاهی تنزیهی، چهره شخص پوشانده شده است. ولی ماه با نگاهی تشبیهی چهره مند می‌شود که باز هم نمی‌توان ادعا کرد چهره موجود در ماه (آئینه) همان پیامبر ﷺ نیست. با اتکا به مجموعه نظرات شیخ درباره هستی، می‌توان حدس زد که او معتقد است خدا و ممکنات در

مثال مذکور، جهات ظاهری و باطنی خدا را به صورت رفت و برگشت یا ارجاعی بازتاب می‌دهند. اگر خدا را با صفت (ظاهر) تصور کنیم، ممکنات آئینه و خدا صورت‌هایی خواهد بود که بر سطح آئینه تجلی می‌کنند و اگر خدا را با صفت باطن تصور کنیم لیکن الگوی دوم که خدا در آن آئینه است و ممکنات صورت خواهند بود. ابن عربی هر دو الگو را از جهتی به حقیقت نزدیک می‌داند. لیکن الگوی دوم که خدا در آن صورت است و ممکنات آئینه اند، به نظر ما با اصل و اساس نظریه وحدت وجود تناسب بیشتری دارد. (همان، ص. ۱۲۶)

۵. نگرش برخی از پیروان ابن عربی پیرامون شق القمر

پس از ابن عربی، شماری از پیروان او را می‌توان نام برد که متأثر از وی، تاویل‌هایی درباره رخداد شق القمر داشته‌اند. از این نگر، پیگیری رد و نشان آموزه‌های ابن عربی و گسترش و بالیدن آن در سده‌های بعد، بسیار ارزشمند و دربردارنده نگرش‌های تاویلی زیباشناسانه خواهد بود. زیرا درباره زمینه کنونی (رخداد شق القمر) بررسی آرا و چشم اندازه‌های متأثر از ابن عربی راه به جهان معنایی و هرمنوتیکی گسترده‌ای خواهد برد. در این نوشتار به برخی از عارفان متأثر از ابن عربی خواهیم پرداخت. مولانا، عبدالرحمان جامی، فرقه حروفیه از جمله شخصیت‌هایی بوده‌اند که برخی آموزه‌های ابن عربی را درباره انسان کامل، مفهوم آئینه، وحدت وجود و... را پی گرفته و گسترش داده‌اند. بویژه حروفیه که مناسبات عددی و حروفی را بکارگرفته و مفاهیمی زیباشناختی را هم پیش کشیدند. روی هم رفته، از تفاسیر و تاویل‌هایی که صوفیان و اهل عرفان در زمینه‌ی شکافته شدن ماه داشته‌اند می‌توان بیشتر خوانشی زیباشناختی با افق‌های معنایی گسترده داشت تا صرفاً رخدادی معجزه‌آسا و تاریخی. تخیل اهل تاویل به همراه انگارش‌های نگارگران و هنرمندان، رویه‌ای زیباشناختی، تشبیهی و سویه‌ای جمالی بدان بخشیده است که در پس آشکارگی و تجلی نشانه‌های پدیداری رنگی، تصویری، شکلی، عددی و هندسی در پی بیان وصف ذات الهی‌اند. چرا که جلال را بدون پوسته و پوششی از جمال نمی‌توان دریافت. اینجا حافظ به بهترین شیوه و در قالب یک بیت مفهوم را پیش کشیده است:

بعد از این روی من و آینه وصف جمال که در آنجا خبر از جلوه ذاتم دادند

(حافظ، ۱۴۲، ص. ۱۳۷۶)

۵-۱. عبدالرحمن جامی

جامی در بیشتر نگرش‌های عرفانی خود در زمینه‌ی انسان کامل، پیرو نگاه ابن عربی است و بسیار از او تأثیر پذیرفته است. هم او بر پایه نگاه عارفان حقیقت‌محمديه را مخلوق اول می‌داند که در وجود مقدس پیامبر اسلام آشکارگشته است و به پیرو ابن عربی، پیامبر را انسان کامل دانسته که نخستین مظهر

بیرونی این حقیقت حضرت آدم است. (رسولی گروی، ۸۷، ص. ۱۳۹۱)

جامی در تاویل شق القمر از رموز علم حروف و نمادهای عددی بهره می‌جوید. چنانچه ماه کامل را بسان میم دایره ای، با ارزش عددی ۴۰ می‌داند که به میانجی پیامبر ﷺ این میم شکافته و مانند دو هلال شد. یعنی به دو نون دگرسان گشت. و از آنجا که ارزش عددی نون ۵۰ است. دو نون برابر است با ۱۰۰. که بیشتر از ارزش عددی نخستین ماه (میم/۴۰) است. و گواه می‌آورد که به لطف این معجزه، ماه ارزش خود را افزوده است. (Schimmel, 1985; p. 81) گویا پیوند این رمزپردازی جامی و واقعیت رفتار با هندسه و اعداد و علم حروف در نگاره شق القمر تنها رخدادی ناخواسته نبوده است. چراکه در اطراف چهره ماه، شمار ستارگان و روشنان آسمانی بی‌کم و کاست ۴۰ است. یعنی ۲۰ ستاره و ۲۰ گوی روشن در آسمان. (تصویر ۴) اینچنین می‌توان برداشت نمود که نگارگر افزون بر نگاهی آگاهانه به شمار و اعداد، به مفاهیم زیباشناختی نیز نشانه رفته است و گونه ای تقارن و اندازه را بکارگرفته تا نگاره، از تراز و سنجی زیباشناسانه بهره داشته باشد. این رویداد آگاهانه به چشم می‌آید و تاویل جامی را که ماه را بسان میم و عدد ۴۰ انگاشته است، درست می‌نماید. از سویی عدد ۴۰ عددی است که تکامل را در خود دارد همچنان که قرص ماه، کامل ترین حالت ماه بودن است. و این اشاره ای است به مفهوم انسان کامل.

۲-۵ مولانا

مولانا نیز تاویل هایی از شکافته شدن ماه دارد که نگاهی زیباشناختی و نه تاریخی به این رخداد شمرده می‌شود. آنه ماری شیمیل باور دارد: از آنجا که محمد ﷺ در زبان شعری با خورشید و ماه و روشنایی صبح یکی می‌شود، برای شاعران طبیعی است که خورشید، ماه را دو نیم کند. مولانا می‌گوید: ریشه و شاخه گل سرخ، عرق دوست داشتنی مصطفی است و با قدرت او هلال رُز اکنون به یک ماه کامل تبدیل می‌شود. او باور دارد که کسی که روی ماه را خط کشیده است، چرا باید قلم به دست گیرد؟ یا: کسی که نویسه (کاراکتر) های نوشتاری را روی ماه بوجود می‌آورد آیا چنین مرید قادر به نوشتن نیست؟ (همان، ص. ۸۳ و ۸۴ و ۴۵)

۳-۵. حروفیه

حروفیه بسان شیوه نگاهی هستی شناختی به اعداد و حروف، ادامه گستره ی برخی نگرش های حروفی و عددی ابن عربی بوده است که گاهی خود را در جامه ای شیعی نیز نمودار کرده است. روزگار حروفیه (تیموری) روزگار به اوج رسیدن نگاه حروفی و عددی به هستی است. (هاشمی نژاد، ۱۳۸۹، ص. ۲۶۶) نگرش

حروفیه پیرامون مفاهیمی چون قرینگی و خط استوا از سنجه‌هایی زیباشناختی بهره دارد که بعداً تبدیل به ترازمندی‌ها و معیارهایی در قلمرو شمایل‌نگاری اسلامی شده است. در این شیوه نگاه به هستی و طبیعت، گونه‌ای بدنمندی نیز دیده می‌شود که پیش از آن سابقه نداشته است. به پیرو مفهوم خط استوا و قرینگی و بی‌درنگ پس از آن می‌توان به مفهوم آئینه و قرینگی اندیشید و در آن ژرف کاوی نمود. که همین مفهوم آئینه (بازتاب - قرینگی - وحدت وجود) پیوند دهنده اندیشه ابن عربی و حروفیه است.

مفهوم خط استوا بسان کانونی‌ترین زمینه‌های زیباشناختی اندیشگاه حروفیه، سویگان گسترده‌ای را از امر طبیعی تا ماورا آن دربر گرفته است. در زمینه رخداد شق القمر، این فرقه از نگاه تاویلی ویژه‌ای بهره گرفته اند که گاهی با زبان شعر بیان نموده اند. آنها خط استوا را خط عمودی می‌دانند که در برخی موجودات با چشم دیده می‌شوند و در برخی دیده نمی‌شوند. این خط با عبور خود از هر چیزی آن را به دو بخش تقسیم می‌کند. فضل الله حروفی می‌گوید: هرچه در عالم ظاهر، در خواب در خیال، در تصور هر چه هست با خط استوا تقسیم گشته است. هیچ چیز را بیرون از خط استوا نمی‌توان تصور کرد. خط استوا افزون بر آدمی، در موجودات دیگر نیز ظهور و بروز دارد. خط استوا در دانه گندم، هسته خرما، دانه خشخاش و برگ نباتات آشکارا نمایان است. در تاج خروس، یال اسب و شاخ کرگدن و بروجود خط استوا دلالت دارد. (اسلوا، ۱۳۹۱، ص. ۲۲۴) اما اهمیت و ارزش خط استوا را در چه می‌دانند؟ تمام اهمیت خط استوا بدین جهت است که ظهور ۳۲ حرف در انسان را نمایان می‌کند. زیرا ۷ خط امی و یا ابی فقط با خط استوا است که ۸ خط می‌شود. مثلاً با عبور خط استوا از روی ۷ خط امی (موی سر، دو ابرو، چهار مژه) فقط خط موی سر به دو بخش تقسیم شده است و ۸ خط حاصل می‌شود. برای آنها خط استوا از چنان ارجی برخوردار است که عدم اطلاع از خط استوا را به معنی عدم شناخت حق تعالی می‌دانند. (همان، ص. ۲۴۵، ۲۴۶)

حروفیان افزون بر پذیرش این معجزه (شق القمر)، آن را با توجه به عالم انفس تاویل کرده اند. حضرت محمد خط استوا را در رخسار خویش مشاهده کرد و این راز، رویداد شق القمر است. این واقعه در شب چهاردهم ماه روی داد. ۱۴ که معادل مجموع ۷ خط امی و ۷ محل آنهاست. عرشی نیز واقعه شق القمر را بدین گونه باز می‌گوید:

آنگاه که حبیب امی، سلطان برو بحر یعنی رسول سید سردار انبیا

گیسوی فرق سر به دو سو باز کرد و ماه در آسمان به اعجاز مصطفی شکافت

(همان، ص. ۳۴۲)

در بیان سویه تشبیهی و خیال‌نگارگر، گفته شد که جرم ماه در نگاره، چهره مند شده است و پیامبر با

چهره پوشیده، خود را در آن می‌نگرد یا ماه، صورت پیامبر را باز می‌تاباند. به دلیل عینیت ذات و صفات، مشاهده کلمات الهی توسط پیامبر در حقیقت مشاهده پروردگار است. حدیثی که در آن گفته می‌شود که خدایتان را می‌بینید همچنان که ماه شب چهارده را می‌بینید. (همان، ص. ۳۴۲) حروفیه میان شکافته شدن ماه و معراج نیز پیوندی ایجاد می‌کنند که با مفهوم خط استوا گره خورده است. میان معجزه‌های شق القمر و معراج نزدیکی وجود دارد. عرش در شعرش بیان می‌دارد:

نمی‌توانست در عرش اعظم تا جمال حق عروج کند

احمد اُمی اگر در آسمان شق القمر نمی‌کرد

(همان، ص. ۳۴۳)

در بیانی دیگر، پیوند مفهوم خط استوا با انسان انگار بودن سیمای ماه در این تاویل دیده می‌شود: پس منظور از شق القمر پیامبر این است که او خط استوا را از صورت آدم عبور داد. به همین دلیل پیامبر نماز اشراق را ۱۲ رکعتی خواند. زیرا خط استوا از ۶ جای صورت انسان عبور می‌کند (موی سر، ابرو، بینی، سیبل، زیرلب، چانه) با عبور خط استوا از این مواضع، در چهره انسان ۱۲ خط حاصل می‌شود. (آخرت نامه، سی دی ۲۸) و (محبت نامه الهی سی دی ۹۱) نیز، خویشی آدم و ماه را در راز خط استوا: حکمت دیدار پیامبر با آدم ﷺ در آسمان اول، با فلک قمر بودن آن توجیه می‌شود. در دونیم شدن ماه بوسیله پیامبر ﷺ تاویل این مطلب را آدم ﷺ در عالم مکاشفه بیان کرده است و راز خط استوا در رخسارش را نشان داده است. این مناسبت آدم و قمر است. (همان، ص. ۳۵۰)

در تاویلی دیگر، راز عدد ۵۰ نون با انسان سنجیده می‌شود که به گونه‌ی کنایی هلال ماه (نون) را نشانه رفته است: ابجد نون ۵۰ است. ۲۸ کلمه الهی و ۲۲ نقطه آنها با ۵۰ مساوی اند. آدم نیز ۲۸ حرف نازل شده از آسمان و ۲۲ نقطه آن می‌باشد. (همان، ص. ۴۳۰)

روی هم رفته می‌توان بنا به نگرش‌های تاویلی یادشده بدست حروفیه، نگاره شکافته شدن ماه را چنین خوانش نمود که روایت از یک رویداد زمانمند فراتر رفته و زمانی انفسی و درونی را بازگو می‌کند. چراکه چهره مند شدن ماه (وجه آدم)، پرسمان کانونی نگاره است و نه صرفاً به دونیم شدن معجزه آسای ماه. و این گفته پرآوازه که (خدایتان را می‌بینید همچنان که ماه کامل را) مفهومی است که حروفیه برای رواداری نگاه تشبیهی و صورتگری در تصویرسازی بدان دست یازیدند و پیوستگی یا همانندی ماه و انسان کامل را در آن دیدند که پیامبر در شق القمر، خط استوا را از صورت آن گذرانده است که خود تراز و معیاری برای سنجش امر زیبا در نگارگری می‌تواند باشد. در جایی دگر نیز پیامبر خط استوا را در

رخسار خویش نظاره می کند که در نگاره فالنامه یادشده سیمایی زنانه که با هنر، زیبایی و سویه جمالی پیوند دارد است.

نتیجه گیری

فالنامه شاه تهماسبی در روزگار صفوی (۹۸۴ ه.ق) که در بردارنده ی نگاره هایی با مایه های گوناگون اسطوره ای و دینی است، بسان یک میانجی برای پیشگویی و تفال با تصویر بکار می رفته است که یکی از نگاره های آن، رویداد شکافته شدن ماه بدست پیامبر اسلام ﷺ است. از آنجا که پدیدار تصویر و هنر نیز از نگاه هستی شناختی یک حالت میانگی دارد؛ نیاز به پرده برداشتن از لایه های گوناگون معنایی و ترجمان و تعبیر داشته که چشم انداز هرمنوتیکی ابن عربی و آموزه های گسترش یافته بدست پیروان او در رویارویی باین نگاره، ما را به دستاوردهایی در خوانش معانی پنهان آن رهنمون گشته است.

با در نگر آوردن کلید واژگان آموزه های او مانند: تشبیه و تنزیه، جمال و جلال، انسان کامل، نمادآئینه، ماه، قلب و خیال، به سویگان معنایی گوناگونی دست یافتیم که گمان اینکه نگاه ابن عربی و پیروان آموزه او به اصولی زیباشناختی در شمایل نگاری و خوشنویسی انجامیده باشند را تقویت می کند. چراکه تاویل رموزار جامی پیرامون علم حروف و اعداد در نگاره خوانش پذیر است و مفهوم خط استوای حروفیه نیز در نگاره، با نماد آئینه، ماه، قرینگی و بازتاب گره خورده است و بنیادی زیباشناسانه را برپا ساخته است. از این رو نگاره یادشده بیشتر سویگانی جمالی، زیباشناختی، خیالین و فراتاریخی دارد تا رویدادی بازگوکننده در تاریخ دین.

در نتیجه، برخی از مفاهیم و معانی خوانش پذیر در نگاره شق القمر با چشم انداز ابن عربی چنین می تواند باشد:

- ۱- ماه و چهره زنانه، سویه ای تشبیهی، جمالی و زیباشناختی از هستی را نمایش می دهد. ۲- پیوند نمادین مفهوم ماه، بازتاب و آئینگی که پیامبر چهره پوشیده خود را در آن، به صورت آشکار و عیان می نگرد؛ نمایانگر مفهوم وحدت وجود در نگره ابن عربی است. ۳- پوشیدگی چهره پیامبر ﷺ با اسم الباطن، نگرش تنزیهی و سویه جلالی و از سویی پیدایی چهره در ماه، با اسم الظاهر، نگرش تشبیهی و سویه جمالی در گفتمان ابن عربی خوانش پذیر است. ۴- پیوند معنا دار انسان کامل و نماد ماه کامل که با رمز پردازی عدد ۱۴ و ۲۸ خود را نمایان می سازد. ۵- مفهوم آئینه و خلق مدام که در قالب ماه و بازتاب دهندگی جای گرفته است. ۶- مفاهیمی چون شب، بازتابش نور خورشید به میانجی ماه، سیمای زنانه ماه در برابر چهره مردانه خورشید، پنهان گشتن چهره پیامبر و پیداشدن چهره ماه نمودی از مفهوم ولایت می تواند باشد. ۷- بکارگیری تاویل رمزی اعداد و حروف توسط جامی و هم سنجی آن با نشانه

های عددی درون نگاره ۸- مفهوم خط استوا و اصل زیباشناختی قرینگی و تکامل در نگرش حروفیه را می‌توان در سیمای ماه و به گونه‌ی استعاری در سیمای زنانه اش دید. ۹- تاویل عددی حروفیه و بکارگیری ارزش عددی نون (هلالِ دونیم شده ماه) که برابر با ۵۰ است با مفهوم انسان کامل. ۱۰- تاویل حروفیه مبنی بر گذراندن خط استوا توسط پیامبر ﷺ از چهره خود (در قالب ماه کامل) می‌تواند اصلی زیباشناختی و ترازوی برای شمایل نگاری اسلامی در معیارهای قرینگی و آئینه نگاری/نویسی انگاشته شود.

تصاویر

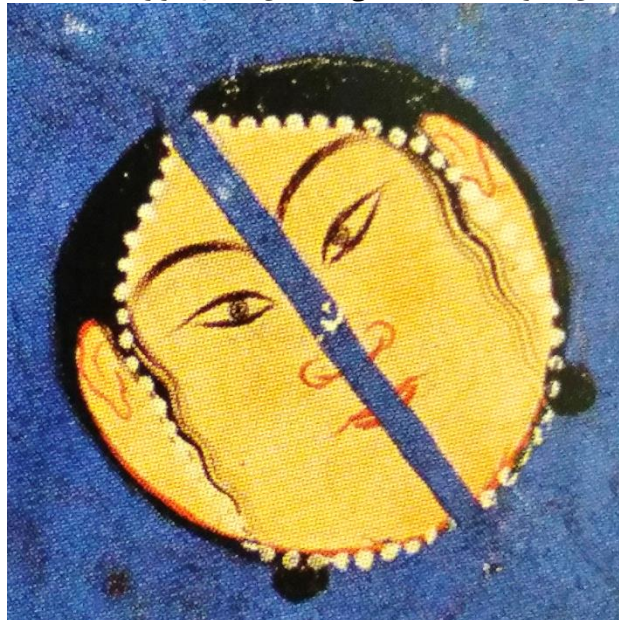

تصویر ۱ - نگاره شق القمر و برگه فالنامه آن، شاهنامه تهماسبی (۹۸۴ ه.ق)
اندازه هر برگ ۴۱.۵ x ۵۵.۲ (پورا کبر، ۱۳۹۶: ۷۷-۷۶)

تصویر ۲- نگاره شق القمر، شاهنامه تهماسبی (۹۸۴.ه.ق)، اندازه هر برگ ۵۵.۲x ۴۱.۵ (پوراکیبر، ۱۳۹۶: ۷۶)

تصویر ۳- سیمای زنانه ماه، نگاره شق القمر، شاهنامه تهماسبی (۹۸۴.ه.ق)، (پوراکیبر، ۱۳۹۶: ۷۶)

تصویر ۴- بخشی از نگاره شق القمر، شمار ۴۰ (۲۰ ستارگان و ۲۰ روشن‌ان آسمانی)
شاهنامه تهماسبی (۹۸۴.ه.ق)، (پوراکیبر، ۱۳۹۶: ۷۶)

منابع

- ابن عربی، محی‌الدین. (۱۳۸۵)، فصوص الحکم، ترجمه صمد موحد و محمدعلی موحد، تهران: کارنامه.
- ابن عربی، محی‌الدین. (۱۳۸۱)، ترجمه فتوحات مکیه: معاملات باب ۱۶۲ تا ۱۸۸، ترجمه و تعلیق محمد خواجه‌جوی، تهران: مولی.
- ابن عربی، محی‌الدین. (۱۴۰۹)، الفتوحات المکیه (چهار جلدی)، بیروت: دارصادر.
- ابن عربی، ابو عبدالله محیی‌الدین محمدبن‌علی. (۱۹۸۳)، فتوحات مکیه فی معرفه الاسرار المالکیه و المملکیه، ویراستار عثمان اسماعیل یحیی، قاهره: المكتبة العربیه.
- ابن عربی، ابو عبدالله محیی‌الدین محمدبن‌علی. (۱۹۹۸)، فتوحات مکیه فی معرفه الاسرار المالکیه و المملکیه، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- اسلوار، فاتح. (۱۳۹۱)، حروفیه، ترجمه داوود وفاپی، تهران: مولی.
- احمدی، بابک. (۱۳۹۶س)، آفرینش و آزادی، تهران: مرکز.
- اولوچ، طاهر. (۱۴۰۰)، آینه، حرف، نور در مکتب ابن عربی، مترجم: داود وفاپی، تهران: مرکز.
- پوراکبر، آرش. (۱۳۹۶)، فالنامه شاه طهماسبی، تهران: فرهنگستان هنر.
- چیتیک، ویلیام. (۱۳۹۵)، طریق عرفانی معرفت از دیدگاه ابن عربی، ترجمه مهدی نجفی افرا، تهران: جامی.
- شایگان، داریوش. (۱۳۸۲)، آیین هندو و عرفان اسلامی، ترجمه جمشید ارجمند، تهران: فرزانه.
- شبستری، محمود. (۱۳۸۶)، گلشن راز، ویراستار صمد موحد، تهران: طهوری.
- شیرازی، حافظ. (۱۳۷۶)، دیوان حافظ شیرازی، مصحح قاسم غنی، تهران: انتشارات انجمن خوشنویسان.
- شیرازی، رکن‌الدین مسعود ابن عبدالله. (۱۳۹۵)، فصوص الخصوص فی ترجمه الفصوص، مقدمه و تصحیح حامد ناجی، تهران: سخن.
- کربن، هانری. (۱۳۹۱)، تخیل خلاق در عرفان ابن عربی، ترجمه انشالله رحمتی، تهران: سوفیا.
- گروندن، ژان. (۱۳۹۱)، هرمنوتیک، ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی، تهران: ماهی.
- لاهیجی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۳۷)، شرح گلشن راز شبستری، تفسیر اشعار فلسفی محمود شبستری، تهران: مزدپور، کتابیون. (۱۳۸۶)، داغ گل سرخ، تهران: اساطیر.
- نامورمطلق، بهمن. کنگرانی، منیژه. (۱۳۹۴)، فرهنگ مصور نمادهای ایرانی، تهران: سوره مهر.
- اسپرهیم، داوود. (۱۳۹۱)، ماه و انسان کامل در اندیشه ابن عربی، مطالعات عرفانی، شماره شانزدهم، صص ۲۷ تا ۵۲.
- اسکندری، زهرا. رحیمیان، سعید. حسینی شاهرودی، سید مرتضی. (۱۳۹۶). واکاوی نظریه مایا در وداها، معرفت ادیان، سال هشتم، شماره دوم، صص ۱۱۷ تا ۱۳۲.
- جعفری دهکردی، ناهید. ایزدی دهکردی، سیده مریم. (۱۳۹۸). نماد و نمون قدمگاه در تاریخ شرق، با تأکید بر نگاره قدمگاه فالنامه، هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۲۴، شماره ۲، صص ۶۹ تا ۸۰.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۸)، ترجمان الاشواق: نمادپردازی انسان کامل ابن عربی، کتاب ماه ادبیات، سال سوم، شماره ۱۴۱، صص ۲۱ تا ۲۵.

- سعید، اخوانی. محمودی، فتانه. (۱۳۹۸). واکاوی لایه‌های معنایی در نگاره‌های فالنامه نسخه تهماسبی با رویکرد ایکونولوژی، هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۲۴، شماره ۳، صص ۴۷ تا ۶۰.
- شاقلائی‌پور، زهرا. قاضی‌زاده، خشایار. پرویز، حاصلی. (۱۳۹۷). بررسی تاثیر متون شیعی بر شمایل‌نگاری از امام علی علیه السلام در نگاره‌های فالنامه تهماسبی، مطالعات هنر اسلامی، سال چهاردهم، شماره ۳۲، صص ۹۷ تا ۱۳۱.
- صفاری احمدآباد، سمیه. بنی‌اردلان، اسماعیل. شریف‌زاده، محمدرضا. ایرج، داداشی. (۱۳۹۷). بررسی مفهوم تشبیه و تنزیه از نگاه محی‌الدین ابن عربی و تطبیق آن با فضای نگارگری ایران (قرن ۹ و ۱۰ هجری)، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۹، صص ۹۰ تا ۱۱۴.
- صفاری احمدآباد، سمیه. بنی‌اردلان، اسماعیل. شریف‌زاده، محمدرضا. ایرج، داداشی (۱۴۰۰)، واکاوی حکمت نوریه در فص یوسفی در نسبت با مفهوم خیال نزد ابن عربی، عرفان اسلامی، سال هفدهم، شماره ۶۷، صص ۴۵ تا ۶۱.
- محمدیان، عباس. فاضل، سهراب. رسولی‌گروی، فخری. (۱۳۹۱). انسان کامل نزد جامی و ابن عربی، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیستم، شماره ۱۷، صص ۷۱ تا ۸۹.
- هاشمی نژاد، علیرضا. (۱۳۸۹)، تاثیر عرفان و تصوف در تحولات خوشنویسی ایرانی در قرن‌های هفت تا نه (ه. ق)، مطالعات ایرانی، شماره ۱۷، صص ۲۶۳ تا ۲۷۶.

References

- Schimmel, A., (1985). **And Muhammad Is His Messenger, The Veneration Of The Prophet In Islamic Piety**, The University Of North Carolina Press Chapel.
- Gruber, Ch., (2019). **The moon: voyage through time**, Canada: Aga Khan Museum.
- Harmansal, Ö., (2019). **Visualizing the moon in the ancient near east**, in *The Moon: A voyage Through Time*. Christiane Gruber (ed.). Exhibition Catalogue. Toronto: Aga Khan Museum, 8-14.